

פירוש

על

ספר משלי

לרבי יוסף ברבי יוסף ו' נחמיאש

יוצא לאור בפעם הראשונה ע"ס כתב יד יחידי באוקספורד

עם מראה מקומות, הערות ותמונים

בסיוע הרב החכם מו"ה שמואל אברהם פאונאנסקי

על ידי

משה אריה הלוי באמבערגער

חונה בק"ק שענלאנקע.

חברת מקיצי נרדמים.

ברלין

גרמניה צבי הירש אימצקאווסקי

תרע"ב

דעת - אתר לימודי יהדות ורוח

www.daat.ac.il

תולדות המחבר וספריו. *

הרב רבי יוסף בן יוסף כמוניאש היה חוּמֵר ונגזע ישרים ולדיקים גדולי תורה צוּרֵי־נֶחֱם ספרד והוא עלֵמוּ ונוכחֵר - צכחֵר תורה ועטוה יתרה היחה צו וגר צעיר גדילה של חכּוּיִם וקופרים צטלעולא צוואה הארצעה עשֵר לזוספרם וחיה שם צעת צוה שנוה רצונו אשר ז"ל והוא היה ונגדולי תלונדיו וחצר עוזב לצבי הראש (ע"י שו"ת ר"י בן הראש ק"י ע"ח) ויוצֵצ עוונה צצ"י רינא רצחא של עיר הכ"ל :

והרב ר"י היה צעל ונחצר ספרים יקרים וחלו הן:

א) **פירוש** על התורה והזכיר אומרו הר"ש אלנוולי צספרו פתרון תלוונות דך ל"צ (דפוס איזנטרדס) וצעל ספר חרדים צהקדונת ספרו וחרצ הנוחצר עלונו צפירוש פרקי אצות פ"ה ונשנה א"י כחצ וצפ"י ספר צראשית סחצתי פירשתי והח"י ר"י ונשנה גראשצערג צספרו חל"י ונשנה לונדון תרס"ח העתיק ונכת"י פירושים הכ"ל ור"י כמוניאש ולא הודיע ונאזיזה כת"י טאצ :

ב) **פרשת** לך לך הנפש ת"ח ראשצתצידו לאורייתא וחאונו וילי"י הנוקס חכּוּיִם הולידו נפשותיו ואצותיו הולידו גופתיו :

פ) וישלח קטנתי ונכל חסדים ונכל האונת ת"ח זעירין זכותי ונכל חסדין ונכל צונן וז"ל הרצרי יוסף כמוניאש ואחי ופני טאלתי את החכס ר"י ישראל לונה חרגוס עזון והוא הונחרגס כל אונת קשוט והשיצני דצר להצדיל צין אונת כלפי ונעלה וצין אונת האונור צצני אדם כי חסד ואונת האונור צצני אדם הם שני דברים כד"ח אם ישכס עושים חו"ח את אדוכי אלל כשו"י רצקה עם ילחק ונחונת שהיחה ונונשפחו אצל לשלחה לונקוס ילחק חסד וכן ועשית עונדי חו"ח לקצור יוסף את יעקב אציו אונת אצל להוליכו לנערה חסד אצל חו"ח האונור

* לא כחצתי כאן ונחולדות הרצ רק ראשי פרקים אחר טצחתי ע"ז צארוכה צספרי פירוש ר"י כמוניאש על ונגלת אסתר הולאה ראשונה פראנכפורע א"י וני טנת חר"ח הולאה שכייה פארגארלע תרביע וצפתיחה אשכחית וירלצבורג 1893 וכאן הוספתי ונה טמדע לי ונאז ועד אחת.

האומר כלפי ונעלה אחד וקרא אונת כי אונת וכונן לצורח עולם לעשות חקד ועוד
אפי' הכי חקד הוא וואחו כי אם לרקת ויה חתן לו:

פ' מקץ נחש הרב ר' יוסף מחוויאש פירש ינחש זו ינקה זו אם אחס גכזים
וע"כ שונו לפיככם והעלים עין עד שתקוהו:

פ' משפטים ונדבר שקר תרחק קוף וי' ונחת ודובר אונת בלצבו כגון רב
ספרא ורש"י זשס שאלחות והרב ר' יוסף מחוויאש זשס ר"א כי
הוא ריוח על הנועשה האומר צפרק גיד הנשה ל"ד ע"כ:

פ' עקב בכל בלצבס כי הלצ וולך האצרים הוא הרואה הוא השווע הוא
הנזין אח כל ונעשיהם ועליו אונת לצ אדם יחשוב דרכו והיה אחד
והחקידים ונתפלל צתפלתו רש"ע יה"ר וולפכ"ך לכונן הרועה והלחן והיתה
כוונתו על הלצ ושאר האצרים:

פ' האזינו כאישון צת עינו צת העין נקראת כן לפי שנראה צה לורת איש
ולפי שהלורה הנראית צעין קטנה אונת אישון וצתוספות להקטין כונו
האזינון אח"ך הוסף צו יוד להקטינו וכן צתה שצתון שצת אונת על יוס השצת
ויערב עד ערב על ושצתון התוספות או נקראת אישון לפי שהיא שמורה כונו צאישון
לינה והנגיד ז"ל כהצ נקראת אישון שצתה תהיה השינה, ר"י מחוויאש ע"כ:

(ג') פירוש ירויה הביאו ג"כ צפ"א ופ"ד וי"א וכבר פירשתי צפ"י ירויה
ודצרים הווצאים שס מולאים צפ"י ירויה כח"י רייכלין
נארלסקרוהע קיוון צ"ד דף וי"ה ע"א וצזה לרקו דצרי שטיינשטיידער צווכיר
1872 S. 24 ואלי טעמי' צדצרי' צפתיהה האשכחית לפירוש ר"י גחוויאש
דף י"ז צוה שחלקתי עליו ואונתי' שהכ"תי קארלסקרוהע ונחצרו הוא ר"י קומי
ועי"ן ג"כ ויה שכתתי צווכצז עתי העצרי ציבליאגראפיע שנה שלישי' דף קי"ז
ונראה וקוונות שרשונתי שס:

(ג') פירוש על ס' תהלים, וחכירו צפירוש פ"א פ"א וי"ג: וכן פרשתי צפ"י
תהלים שחצתי והציאו ג"כ צפירוש על ירויה ועל ושל"י:

(ד') פירוש על ס' ושל"י, הנולא צחקספארד N. 335 ועי"ן ויה שכתז
אודתו החכס כ"י צריער צרשיונה כח"י חקספארד וצויע
ונפירוש פ"א פ"ד Jewish Quaterly Review V S. 709 f.

וי"א כחצ וכן פירשתי יש ונחשער ולין כל וכו':

(ה') פירוש על ה' קהלת הביא צפ"י לפ"א פ"א וי"א וכן פרשתי צפ"י
קהלת שחצתי ופ"א וי"ה וכן פרשתי צפוק ראה חיים עס
האשה אשר האצת:

(ו) **פירוש** על ונגלת אקתה אשר הולאחי לאור עפ"י כח"י ויככען זשכת
תרכ"א לפ"ק:

(ז) **פירוש** על ונסכה כדריס אשר הזיאו הרז הנוחזר זפירושו לסי ירמיה
כח"י:

(ח) **פירוש** לעזודה הנוחחלת אהה כוככת וווננו נוולאים שחי העתקות
זכח"י של וואכעפיארע קאללעג:

(ט) **תחינות** זנקשות ונחכירס הרז זפירושו לפרקי אבות פ"א וניג ח"ל:
וכחצתי זנקשת תחנכים שחצתי:

(י) **ספר** חכנות הכוכזים זשמו נור אלעלס זלשון ערזי והועתק וואיש פלוני
אלווכי ללהיק זשס אור שלס ועיין שנייכשכיידער ריע אראזישען

איזערזעלונגען דף קס"ו וכיזויער זנוקוס ח"ל. ווכל הי"ל כראה לעיין כל סהרז
ר"י כחויאש ז"ל היה גדול זחורה זהלכה זזאגדה וגם היה לו יד ושם זשאר
חכנות ואס אזכה אולי"א ג"כ שאר פירושי אשר כזר העתקתיס פי ירמיה
ושלי ופי" אהה כוכת והי זרחנויו יעזרכי חיל להולי"א ונחצתי נוכח אל הפועל:

מבוא.

בשנה הזאת מלאו עשרים שנה מאת אשר העירני החכם שזח"ה על ספרי רבי יוסף בן יוסף ו' נחמיאש ושמעתי לעצתו וקרבותי אל המלאכה מלאכת הקדש והוצאתי לאור פירוש מגלת אסתר וטן השמים נתנו לי סייעתא והדפסתי מחבוריו האחרים פירוש העבודה המתחלת אתה כוננת ופירוש לפרקי אבות ות"ל היום זכיתי לברך ברכת המוגמר על פירוש משלי. והנני נותן תודה וברכה לראשי החברה „מקיצי נרדמים“ שהיו בעזרתו להוציא מחשבתי מכה אל הפועל והדפיסו ספרי על הוצאות החברה יצ"ו. ובפרט תודתי נתונה להרב החכם מו"ה דוד סימאנסען נ"י בקאפינהאגין ולהרב החכם מו"ה שמואל אברהם פאזאנסקי נ"י בווארשא אשר שמו עיניהם על הכ"י והביאורים, ובפרט האחרון הראה לי חכה יתרה לקרוא את גליוני ההנהגה וגם האיר עיני ע"י כמה וכמה הערות יקרות ותקונים מועילים ואמרינא למרי טיבותא יישר כהא וחילא ושכרם שכר מצוה ושכר תורה ישלם שוכן מרומים! פירוש ר"י בן נחמיאש על משלי אשר אני מוציא לאור עולם היה ססון וגנוז בבית גנני ספרים וכת"י של מהור"ר חיים מיכל ז"ל¹) וכעת הכ"י באוצר הספרים באוקספורד²). הכ"י נכתב על נייר בכתב רש"י כמו שכותבים אותו המזרחים ונתקן ע"י ר' יוסף בירדיגו אשר כתבו לעצמו והשלים מלאכתו בשבעה עשר לחדש אב שנת חמשת אלפים שלש מאות ושבע ועשרים, כשתי מאות שנים אחרי מות המחבר. על אודות המחבר אוכל לכא בקצרה אחרי שכבר נודע טבעו כישראל וגם אני הרחבתי הדבור עליו כשאר הספרים אשר הדפסתי ממנו. והרצה לעיין דבר יעין Steinschneider, H. B. VIII 1865 S. 85; Zunz, Zur Geschichte S. 429f.; Neubauer, Jewish Quarterly Review V S. 709f.; Poznanski, ZfHB. I S. 118f.; Landauer, Verzeichniss der orientalischen Handschriften in Karlsruhe S. 10 f.; M. L. Bamberger, ZfHB. III S. 117 ובמה שכתבתי בהקדמה לספרי ר"י בן נחמיאש אשר הדפסתי³).

¹ עיין אוצרות חיים, האמבורג תר"ח, דף נ"ה סי' 687 וז"ל: פירוש משלי להרב המאירי ולרבי יוסף בן נחמיאש נכתב בש' שליג' Fol., ובמפתח האוצר דף שליג' כתב: יוסף ו' נחמיאש מ" משלי 687 שלי כתב ידי יוסף בירבי גו...? (הוא בירדיגו שלא יכול לקרואו).

² רשימת נייביוער סי' 885².

³ פירוש מגילת אסתר פס"מ תרנ"א ומבוא בלי"א ווירצבורג 1898; פירוש פרקי אבות מאקש תרס"ז; פירוש אתה כוננת בספר השנתי הששי של היידיש ליטערארישע געוועלשאפט פס"מ 1909.

ואין לי להוסיף כ"א שהמחבר ז"ל חיבר מלכד הספרים שהזכרנו בס"א נ"כ סידוש על שיר השירים (ע' פ"ז ס' י"ז) ואפשר גם סידוש על איוב (ע' פ"א ס"ז ובהערה 12 שם), לכן אין לי לדבר כאן רק כמה שנוגע לסידוש משלי אשר אני מדפיס היום.

סידושו נחלק לארבעה חלקים. מתחלת הספר עד פ"ח ס' כ"א החלק הראשון והחלק השני מפ"ח ס' כ"ב עד ס' י"ח פ"י ואז מתחיל החלק השלישי עד ס' כ"ד ועד בכלל ומפ' כ"ה עד סוף הספר החלק הרביעי. וחלוקתו משונה מחלוקת סידוש שאר מפרשי ספר משלי כמו ר' מנחם מאירי ז"ל שחלקו לחמישה חלקים.

בסידושו למשלי הלך הרב המחבר כפי דרכו בקדש בשאר ספריו. ביאר על פי הפשט וע"פ המדרש¹, ביאר ופירש הקרא וע"פ דרשת הש"ס בבלי וירושלמי, התוספתא, מסכתות קטנות, מדרשים ותרגומים וע"פ דקדוק לשון הקדש, אסף ולקט אמרים גם משאר סידושי משלי אשר היו לפניו — ונתוכם סידושים אשר נאכדו מאתנו — והוסיף סידושים יקרים ונחמדים משלו והביא ראיות לדבריו מספר מבחר הפנינים, ממוסרי הפילוסופים וממשוררים וממליצים. בהרבה מקומות מוכאים בתוך הסידוש ששטים בשם י"מ או ד"א ולא היה באפשרות למצוא המקור אשר נכעו משם הדברים וקצתם מצאתי אותם הסידושים נ"כ בספרי מאירי ואבן יחיאל על משלי, אכן גם שם לא נרשם שם אומרו. בהרבה מקומות הביא ששטים ששמע מפי מפרשים אחרים ואמר דבר בשם אומרו. כמנהג מבארי ספרי הקדש אשר מלפניו נאר סה ושם המלות בלשון ערבית או בלשון ספרדית הישנה (ע' לקמן).

רשימת הספרים והמופריים.

ועתה באתי לסדר הספרים והמופריים אשר הובאו בסידושו ומלאכתי היתה נקייה וקלה אחרי שהרב החכם הרש"א פאונאנסקי כבר הרחיב על זה הענין הדבור במאמר מיוחד בצייטשריפט סיר העברא'ישע ביבליאגראפיע ח"א ע' 118 והלאה. ואלו הם ע"פ סדרם:

תלמוד בבלי. בהעתיקו דברי התלמוד מעתיק לפעמים שם המסכתא לכד ולפעמים הוסיף גם שם הפרק, אכן ברוב המקומות לא הזכיר שם המסכתא ולא שם הפרק רק כותב: דרשו רז"ל או על דרך שאמרו. עוד הביא סידושים שונים בשם י"מ או ס"א אשר מקורם בתלמוד בבלי ולא רשם מאומה וינעתי א"ע למצוא מקורם עד מקום שידי יד כהה מגעת והגירסאות אשר הביא המחבר משונות בכמה מקומות מניסאות שלנו אבל אי אפשר היה להעיר על זה בכל מקום בפרט. אכן במקומות שהביא הרב המחבר ז"ל משניות יש לשים עין על הלופי גרסאותיו אחרי שהיה לפני המחבר כתב יד שתא סדרי משניות ירושלמית (הביאו בסידושו לפרקי אבות פ"א מ"א) אשר גם נעת כתבו סידוש משלי היה לו לעינים כמו שהביא על הססוק סן יראה ה' (כ"ד י"ח): ובמשנת שיתא סדרי הכתובה בירושלים עיר הקדש שהוא בידי וכו'.

ירושלמי. הביא כמה וכמה מאמרי הירושלמי ולפעמים כנה אותו במלה בנמרא (ס' כ"א ס' י"ד) ולפעמים רק ובתלמוד ירושלמי או ירושלמי ובאיזה מקומות

¹ ע"י למשל סידושו לה' כ': הנה פ"י כל הפרשה ע"ד הפשט ועתה אפרש ע"ד המדרש ואחזור למקום שפסקתי.

IX

מבוא

כתב רק שם המסכתא ולא ציין שהוא מ' ירושלמית ואחרי החיפוש מצאתי מקור המאמר בירושלמי.

תוספתא. תוספתא בכא קמא מביאה ס"ו ס' ל"א ותוספתא ברכות ס' י"א ס' כ"ד וכו', ובאותה פרשה ס' ל' תוספתא דפאה, ס' י"ז ס' כ"ח מביא תוספתא דפסחים ופ' י"ח ס"ג ופ' כ"ד ס' כ"ז תוספתא דפסחה.

מסכתות קטנות. הביא נ"כ אחדות מהם ובפירוש הזכיר אבות דרבי נתן ס"ה ס"ח ומס' סופרים ס' ג' ס' י"ב וברייתא מטמ' כלה הביא ס' י' ס' א' בלי להזכיר מקורה.

בן סירא. מביאו בפירושו פעמים אחדות ע"פ מה שנמצא ממנו בתלמוד כמו ס' ד' ס' ח': וכתוב בספר בן סירא ובין נגידים תושיבך; ס' ט"ז ס' ט"ז: כתוב בס' בן סירא כל ימי עני רעים בן סירא אומר אף בלילות וכו'; ס' י"ח ס' כ"ד: ובס' חלק כתוב בספר בן סירא מנע רבים טחוך ביתך וכו'; ס' כ"ה ס' ב': וכתוב בספר בן סירא במספלא טמך אל תדרוש וכו'. ועי"ע ס' י"ח ס"ב ובהערה 1 שם.

תרגום. את תרגום אונקלוס מזכיר פעמים הרבה וכתב לפעמים ומתרגמינן או ותרגומו או ואונקלוס תרגם. ואלו הן המקומות אשר הביא דברי תרגום אונקלוס: ס' א' ס' י"ט; ס' ב' ס' י"א; ס' ג' ס"ג ופ' י"א ופ' ל"ב; ס' ד' ס"א וז"ל בהרבה מקומות. תרגום ירושלמי על התורה מביא נ"כ למשל ס"ג וכן הביא נ"כ ביאור המלות מן תרגום נביאים ולא כינה התרגום בשום מקום בשם תרגום ונתן. תרגום משלי היה לו לעד ולמוכיח כמעט בכל כתוב וכתוב ובמקומות הרבה הביא גרסאות התרגום אשר אינם שוות עם תרגום משלי שלנו כמו שנמסר בכל המקומות.

מכילתא. המדרש הזה היה לו לעינים ומזכירו בשמו ס' ו' ס' ל"א.

ספרים. השתמש בו הרבה בפירושו ומזכירו בס' ג' ס' י"ב; ס' ד' ס"ז ומ'; ס' ה' סט"ו; ס"ו סכ"ב וכ"ד; ס' ז' ס"ג; ס' ח' ס' ט"ו וכ"ו; ס' י' ס"ח; ס' י"א ס"י; סכ"ה ס' כ"ב ופ' כ"ז ס"ז.

מדרש רב. המדרש הזה על חמשה חומשי התורה וחמש מגילות היה לו למקור להרבה פירושים בפירושו משלי ובכמה מקומות בהערות העירות כי בכת"י המדרש אשר היה לפני המחבר היו הנוסחאות לפעמים משונות מנוסחאות שלנו ובכמה מקומות לא הביא את המדרש בשלמות אלא בקצור אמרים.

ילמדנו. המדרש הזה היה כנראה ביד המחבר והביאו בפירושו ס' כ"ז ס' י"ב, ע"ש בהערה.

תנחומא. הרבה פעמים הביא מאמרים בשמו וכתב לפעמים בתנחומא ופעם ציין הפרשה ופעם לא ציינה. ואלו הם המקומות: ס"ב ס"ז; ס"ג ס"ט וי"ז וכ' וכ"ב; ס"ד ס' כ"ג; ס"ה ס"ו; ס"ז ס' י"ט וכ"ו; ס"ט ס"ט; ס"י ס"ז וכ"ו; ס' י"א ס"ב וכ"ד (ע"ש); ס' י"ב ס"ז וכ"ז; ס' ט"ז ס"א (ע"ש); ס' י"ז וט"ז; ס' י"ח ס"ו; ס' י"ט וכ"ה; ס' כ"ג ס' ל"ב ול"ג (ע"ש בהערה); ס' כ"ה ס' כ"ז; ס' כ"ז ס' י"ד, י"ח, כ"ב וכ"ז; ס' כ"ח ס"ח, י', י"ד, כ',

כיב וכיג; ס' כ"ט ס"ד, כ"ג וכ"ד; ס"ל ס"ו ו"ז (ע"ש). וכל המקומות הם ע"ס התנחומא הרגיל ורק כיוצא מן הכלל יש מקום אחד המתאים רק להתנחומא מהר"ב באבקר (ע"י ס' כ"ג ס' ל"א ובהערה שם) ואמנם בכל המקומות הגירסאות משונות הרבה מאשר בדפוס גם נתקצרו נותרו ונהפך בהם סדר הדברים.

פסיקתא דר' כהנא היתה לפנינו וכנראה ביותר שלמות כי היו לפנינו אף אותן הפסיקות שנאכדו מאתנו ואף נוסחאותיו לפעמים משונות, והביאה ע"ס הרוב לא בשמה כ"א בשם הפסקות השונות. למשל ס"ח פ"כ: בפסיקתא החדש השלישי; ס"י ס"כ וס' י"ד ס' ל"ד וס' ט"ז ס' י"ט: ובפסיקתא דשקלים; ס' י"ג ס' י"ב: ובפסיקתא החדש; שם ס' כ"ה: ובפסיקתא תמיד (וע"ש בהערה 3); ס' ט"ז ס' כ"ד: ובפסיקתא דר"ב והוא בפי' נ"ג והיתה לפנינו הגירסא הנכונה (ע"י בהערות רש"י שם); ס' י"ו ס"ב: ובפסיקתא דברי ירמיה; ס' כ"ה ס' י"ג: בפסיקתא שובה. עם זה יש להעיר כי בשני מקומות הביא בפסיקתא רבה (פ' ט"ז ס"ו ופ"ל ס' ו) ושניהם נמצאים בפסיקתא דר"ב ויש ראייה ברורה כי אליה ולא אל פסיקתא רבתי כיון מחברנו, ע"י ע' 181 ה' 3 (והעירני ע"י הרש"א פאונאסקי)¹.

אגדת תהלים או מדרש תהלים או שוחר טוב מוכא בפירושונו בהרבה מקומות בשם מדרש תלים או אגדת תלים והם: פ"א כ"ז; פ"ג ס"ז; פ"ו ס' ה'; ס"ח ס' כ"ה; ס"י ס' ל"ב; ס' י"ג ס' י"ג; פ' ט"ז ס' י' ופ' כ"ד; ס' ט"ז ס' ד'; פ' י"ז ס' כ"ג; ס' י"ח ס' כ"א; פ' י"ט ס' י"ד; ס' כ"ה ס' כ"ב; ס' כ"ז ס' ח'; פ' כ"ט ס' ב'. ועם זה ראוי לציין כי היה מספר הפרשיות לפני מחברנו באופן אחר מאשר לפנינו כמו שגורס זה בהערות.

מדרש משלי הביא כמעט בכל כתוב והיה לפנינו בשלמות יותר גדול ממדרש משלי שכירינו כמו שנראה ס' ט"ז ס' ו' שהביא מדרש משלי מריש הפרשה אשר חסר אף בהוצאת באבקר ורש"י היה לו נ"ב דרשה זו במדרש משלי שלו (ע"ש בהערה).

סרקי דר' אליעזר הביאו בפירושו פ"ג ס' י"ט.

אגדת ל"ב מדות הכיאו הרב המחבר בפירושו ס' כ"ט ס' י"ז והוא מדרש אשר לא נודע לרושמי רשימות עד היום ואין לומר שכוונת הרב על שלשים ושנים מדות של ר' אליעזר ברי יוסי הגלילי כי אינו ענין לה.

מדרש אגדה ושאר מדרשים בלתי נודעים לנו הביא המחבר בפירושו בכמה מקומות, למשל פ"ג ס' ל"ה: ובמדרש מהו מרים קלון וכו' ולא נודע מקומו (וע"ש בהערה); ס"ד ס' כ"ג: והיה אחד מהחסידים מתפלל בתפלתו ר"ש עולם יהי רצון מלפניך לכוון הרועה והצאן, והוא לנכון מאיזה מדרש; בס' י"ג פ' ח' על כפר נפש איש עשירו ורש לא ישמע גערה כתב: ובמדרש מפרש פסוק זה על מחצית השקל שהשוה בו עשיר ועני וכו' והמדרש לא מצאתי אכן רש"י הביאו ג"כ בשם מדרש אגדה; שם ס' י"ז על מלאך רשע יפול ברע נח': ובמדרש מלאך רשע יפול ברע זה על ברע וכו' וגם זה המדרש אשר לא מצאתי מקורו הביא רש"י בשם מדרש אגדה; פ' ט"ז ס' ו': ובמדרש בית צדיק חוסן רב זה בית המקדש וכו', ובמדרש

¹ ואולי צ"ל בשני המקומות (כפי שהעירני ג"כ הח' הנ"ל): פסיקתא רבתי היינו דר' כח (= דרב כהנא).

משלי שלנו חסר מריש הפרשה ורש"י הביא ג"כ דרשה זו ומכאן ראייה שהיה להם לדראשונים מדרש משלי בשלמות יותר גדולה ממדרש משלי שלנו; ס' י"ט ס' ז' על כל אחי רש שנאוהו וגו' כתב: ובמדרש אגדה פותרו על יוסף וכו' ורש"י הביא ג"כ מדרש זה, וכן איתא ס"כ ס' כ"ז: ובמדרש מורה רשעים זה פרעה וחילו וכו' שנמצא ג"כ ברש"י אבל לא במדרשים שבירינו; ס' כ"ד ס' כ"ג וס' כ"ה הביא מדרש שאינו במדרש שלנו; ס' כ"ו ס' כ"ו הביא דרשה בשם מדרש אגדה ומצאתי קצתו במדרש במדבר רבה ס' כ"ב; ס' כ"ו ס"י כתב: ובמדרש אגדה רעך רעך ורע אביך אל תעזוב ביום צרתך ותלך לצעוק לאלהים אחרים וכו', גם זה הדרש ליתא במדרשים שלסנינו. וכן מה שהביא שם ס' י"ח על פסוק נוצר תאנה: במדרש מה תאנה הוואת היום מלקט מעט ומחר מוסיף וכו' חסר במדרשים שלנו, וכן שם ס' כ"ו על הפסוק כבשים ללבושך: ובמדרש שכר שאתה עושה מהעתורים הוי לוקח בהם שדה ליתא לפנינו; ס' כ"ח ס' י"א על פסוק חכם בעיניו איש עשיר כתי': ומדרש אגדה חכם בעיניו איש עשיר זה הרב ודל מבין יחקרנו זה התלמיד, גם זאת הדרשה דרב ותלמיד לא מצאתי בש"ס ובמדרשים רק ענין דומה לזה בירושלמי הוריות ס"ג ובמדרש משלי וקהלת רבה פ"ו; ס' כ"ט ס' ט"ו על ונער משולח מביש אמו: ובמדרש אגדה דרשו על ישמעאל וכו' ודרשה זו מביאה ג"כ רש"י בלי לרשום מדרש אגדה; ס"ל ס' ו' אל תוסף על דבריו פן יזכיה כך כתי': ובמדרש אגדה דורש פסוקים אלו לפי שהרבה שלמה סוסים ונשים וכו' ורק קצת מדרש זה ומשונה בסגנון איתא במדרש משלי (ע"ש ע' 181 הערה 6).

מסורה הביאה ס"ד ס' ג', ס"ח ס' ל"ה, ס' כ"ז ס' א'. ועי"ע ס' י"ט פ"ו. הל"ל. בס"ח ס' ט"ו איתא: ארץ קרי וכתוב צדק כך נמצא בהל"ל, והוא ספר הל"ל שהביאו הרד"ק במכלול גם בשרשים שרש שום והרד"ק העיר שהיה ההל"ל בעיר טוליטולא ואפשר שגם להר"י בן נתמ"אש היה לו לעינים, ועל ההל"ל עיין Jewish Encyclopedia III, p. 179.

ר' אברהם. בפירושו הובא ס"ו ס' ה' וס' י"ב ס' ד' פירוש בשם ר' אברהם סתם ולא נודע לנו אל מי כוון המחבר. ואמנם בפ' ל' פט"ו כינה בשם זה את הראב"ע ע"ש.

ר' אברהם ז' גליני. שם זה לא נודע לנו ממקום אחר והר"י בן נתמ"אש הביא בס' י"ג ס' כ' פירושו על פסוק הולך את חכמים וגו': ושמעתו ס"י יפה לר' אברהם ז' גליני ז"ל, ובל"ס היה חר מן בני חכריא שבדורו.

ר' אברהם אבן עזרא הוא הראב"ע ביאר ג"כ ספר משלי שנשאר ממנו ציונים אחרים (ע' דברי הרש"א פאונאמקי במ"ע ZfNB XI, 134) אכן הפירוש במק"ג אשר בידנו המכונה לו אינו מעשה אצבעותיו כמו שהעיד בעדות ברורה הרב ד"ר ליפסמאן במ"ע ציון 1840/41 צד 185 ז"ל: אחרי הדברים והאמת נראה בעליל שהחכם ראב"ע לא חבר פירוש על משלי המיוחס לו עד הנה אלא הוא מר משה קמחי, וכן כתב הר"י רייפמאן באותו מ"ע צד 76 כזה"ל: וכן פירוש הראב"ע על משלי אשר בירינו אינו ממנו. והאמת אתם כי בס' מכלל יוס' לרשכ"מ על פסוק כאהבתה תשנה תמיד מביא דברי הפירוש הזה בשם הירק"ם (וע' דברי רייפמאן בליטעראטורבלאטט ד' אריענטס 1841 No. 48) זרח"ם הורוויץ הוציא פירוש

הראב"ע למשלי בשם ברכת אברהם ע"פ כתי"ב בשנת תרמ"ד (ונרסם עוד לפני זה ע"י Driver) וגם זה אינו לו (עי' דברי רייפמאן בהחוקר ש"א 44). והר"י בן נחמ"אש הביא דברי הראב"ע בפירושו ס"ג פסוק ל"ב; פ"ד ס' ז'; ס"ה ס' י"ט; ס"ו ס' כ"ו ול"א; ס"ז ס' י"ט וכי'; ס' י"א ס' י"ח וכ"א וכ"ו (ע"ש בהערה); ס' י"ב ס' ט"ז; ס' ט"ז ס' ל"ג; ס' י"ט ס' י"ח וכ"ב; ס"כ ס"א כ' כ"א וכ"ז; ס' כ"ב ס' ד' ו' וכ"א; ס' כ"ג ס' א', וכרוב המקומות הביא דברי הפירוש אשר אנו רגילים לקרואות אותו פירוש הראב"ע אשר מזה נראה כי נתיחס אליו כבר בימי הר"י בן נחמ"אש, והנאורים אשר לא מצאתים שם העירותי בהגהות על ס' ברכת אברהם. בפ"ל ס' ט"ז הביא דברי הראב"ע המובאים במיוחד לו בשם ר' אברהם ומה שהביא המחבר ס' כ"ט פ' ד' ס"י הר"י אבון ג"ל שהוא ט"ס וצ"ל הראב"ע והפירוש מכוון לדברי הראב"ע בברכת אברהם. חוץ מזה השתמש במקומות אין מספר בפירושי הראב"ע מכלי הזכיר את שמו. ר' אברהם אכן שושן, הביא פירוש ממנו בפ"ד ס' כ' גם בפירוש פרקי אבות ס"ג ס' י"ז, פ"ד ס"ז וס"ה ט"ז הביא פירושים ממנו והוא היה מבני דורו, ובל"ס הוא ר' אברהם בן מאיר בן שושן אשר הזכיר פעמים הרבה בשו"ת הרא"ש, גם האנדרהם הביאו, ואולי היה אחיו של ר' יוסף ו' שושן אשר חקר פירוש על פרקי אבות, ע' צונץ, צור נעשיכמע דף תל"ז.

אלדר הדני בעל מסעות הנודע, הביא ממנו הפירוש הנודע על חשנה ה' י"ט לנכון ע"פ מה שנמצא בס' השרשים לר' יונה בן ננאח ש' שגה.

החבר ר' אפרים. הביאו בס' י"ח פ' כ"ב: מפ"י החבר ר' אפרים, ואי אפשר לנו לדעת מי הוא וכנראה היה מבני דורו.

ר' אפרים אבזמרה. הביאו בס' כ"ט פ' כ"ג: מפ"י ר' אפרים אבזמרה ז"ל, ואפשר שהוא אביו של ר' יהודה בן אפרים אבי זמרה שהביאו צונץ, צור נעשיכמע דף 424, ואולי הוא ר' אפרים שנוצר לפני זה.

ה"ר דוד ז"ל. פ' י"ג ס"א הביא פירוש על הפסוק בן חכם מוסר אב ונ"י מר' דוד ז"ל ולא יכולתי לברר אם כיון על ר' דוד קמחי או (מה שנראה יותר) על ר' דוד אחר.

ר' דוד קמחי. בספרי הרד"ק ס' מכלול וס' השרשים ובפירושו לכה"ק השתמש הרב בהבורו במקומות הרבה, ופ"א בס"ג פ' ל' כתב בטעות ור' דוד קמחי פירש אל תריב וכי' וזה שייך לאביו רבי יוסף קמחי כמו שנרסם בשמו בספר חוקה צד ח'; ס"ו פ' י"ט כתב פירוש ר' דוד קמחי ז"ל שהביאו ניכ המאירי בשם י"א ובעין פירוש זה נמצא בס' חוקה לאביו ר' יוסף קמחי צד י'; ס"ז ס' ו' הביא ס' רד"ק ז"ל והוא מספר השרשים שלו ש' שנב; פ' י"ב ס' כ"ה: ור' דוד קמחי ז"ל פ' ראגה בלב איש ישחגה וכי' עכ"ל בשרש שחגה; ס' י"ח ס' ח': ור' דוד קמחי ז"ל ס' כמתלהמים הם חלקים וכי' והוא בשרשו ש' להם; פ' כ"ו ס' ט': וכן ס' ר' דוד קמחי ז"ל בשרש חול' ובשרש שכר כתו' בשם ר' יונה המדקדק ז"ל וכי' ובשם ר' משה אחיו ז"ל כת' שפירש ככה וכי'; פ' ל' ס' כ"ז: ורד"ק ז"ל ס' ו' וכי', והוא בספר שרשים שלו ש' חצץ. ובכמה מקומות הביאו בשם הקמחי והוא: ס"ז ס' י': ס' הקמחי ש"ת ונה תיקן ונה ונה ונה בשרשו ש' ש"ת; שם ס' ט"ז: פ' הקמחי ז"ל חטובות וכי' והוא משרשו ש' חטב; פ' י' ס' ח':

XIII

מבוא

והקמחי פירש יתעוות וכו' והוא שם ש' לבט; פ' ייד פ' ייד: פ"י הקמחי זיל סוג מגו יסוגו אחרו וכו' והוא שם ש' סוג (וע"ש בהערה); פ' כ"ב פ' כ"א: פ"י קשט פ"י הקמחי חרגום אמת קושטא וכו' והוא שם ש' קשט; פ' כ"ז פ' ח': הקמחי פ"י במרגמה קבוצת אבנים ביחד וכו' והוא שם ש' רגם.

ר' טודרוס הלוי אבאלעפ"א. שני רבי טודרוס הלוי נודעים לנו: אביו של הרמ"ה ובן אחיו ונ"ל שהוא אביו של הרמ"ה אחרי שכתב עליו ז"ל ובן אחיו של הרמ"ה היה צעיר לימים. והרב הביא (פ"ג פ' ל"ה) באור על פסוק אם ללצים הוא יליץ וכסילים טרים קלון: פ"י ר' טודרוס הלוי ז"ל וכל מרים הכסילים כאילו עושה קלון לעצמו וכו' ועוד הפעם פ' כ"ז פ' ט': והר' טודרוס הלוי ז"ל פ"י רב מחולל כל וגו' ועוד פ' ל' פ' ט"ז: והר' סעדיה ז"ל פ"י לעלוקה וכו' ובסוף הפירוש כתוב: ע"ד זה פ"י ר' טודרוס ז"ל, וצריך לתקן כזה גם בראש הפירוש (ע"י ע' 184 ה' 6).

ר' יהודה אבתמרא (= אבו תמרא?)¹ היה בן דורו של המחבר ודבר עמו פא"ס כמ"ש ממש"כ פ' י"ד פ' ד': מפי ר' יהודה אבתמרא ז"ל. ולפ' כ"ה? פ' ז' שערתו כי אליו כיון מחברנו בהביאו מרא"ת ז"ל מפרש צרפתי ויהיה מרא"ת ר"ת מרבי [יהודה] אבו תמרא, אבל קשה לומר כי נקרא מפרש צרפתי בכנוי אבו שנמוץ רק בארצות האסלאם.

ר' יהודה אבן קריש. המדקדק הנודע בעל מחבר פ' אב ואם הביא פירוש מטנו על פרשה ה' פ' י"ט: וכן כתב ו' קריש ששמע את ר' אלדר הרני אומר, ועי' מ"ש הרשי"א פאונאנסקי כמ"ע ZfIIB I, 120.

ר' יונה גירונדי החסיד ב"ר אברהם מגירונה אשר בא משם לטוליטולה להרכיץ תורה אחרי מות רבנו מאיר הלוי חבר ג"כ פירוש על משלי אשר זה זמן לא כביר יצא לאור עיי' הר"א לאַווענטהאל, והכ"י אשר עי"ם הוציאו חסר כאמצעו ובסופו, ועיי' פירושינו אפשר שיש להביא ראיה לדברי המו"ל שפירוש רבנו יונה לא היה מעולם שלם אחרי שהר"י בן נחמ"אש הביא דברי הר"י בכמה וכמה פסוקים ובכל המקומות שחצר בפירוש רבנו יונה שלפנינו אף מחברנו לא הביא דבר מפירושינו. ואלו הם הפסוקים אשר טובאים בהם דברי רבינו יונה: פ"ב פ"ג ופ"ו (וכמו שפ"י ר"י ז"ל)²; פ"ג פ"ו (ור"י ז"ל פירש) ופכ"ו (ור"י ז"ל פירש) ופ"ל (ור"י ז"ל פ"י); פ"י פכ"ג (והר"י ז"ל פירש) ופכ"ו; פ"יא סכ"א ופ"ל (פ"י ר"י ז"ל); פ"יג פ"ד (והר"י ז"ל פ"י); פ"יד פ' כ"ח; פ"כ פ' ט"ז (ור"י ז"ל פ"י); פ' כ"ב פ' ט"ז (ור"י ז"ל פ"י); פ' כ"ג פ' ל'.

ר' יונה המדקדק. בספר השרשים לר' יונה בן גנאה השתמש מחברנו במקומות אחרים ולפעמים כתב ור' יונה המדקדק ז"ל פ"י כמו פ"ו פ"ג, וכפ"י כ"ג פ' ל"ד כתב: ור"י המדקדק פ"י כי הוא (ר"ל חבל) דבר עשוי מחבלים צף על פני המים וכו', והוא משרשי ר"י בן גנאה שרש חבל; פ"ל פ' כ"ח כתב: ור' יונה המדקדק ז"ל פ"י, והוא בס' השרשים שלו שרש שמים.

¹ ואולי צ"ל אבומרה כמו שנמצא לעיל ר' אפרים אבומרה ועיי' רשימת גיבושיו.

² בכל מקום שהובא בו פ"י ר"י ז"ל נרשם בהערה כי הוא ימצא אצל רבנו יונה.

ר' יוסף גיקאטליא מחבר ספר גנת אנוז ושערי אורה חבר ג"כ ספר משלים ומחברנו מביא משל אחד ממנו על הצדקה שתי פעמים, ס"ג ס' י': ובספר משלים משלו משל לה"ד ליניקה כל זמן שהתינוק יונק משדי אמו החלב מתרבה וכו', וס' י"א ס' כ"ד הביאו בזה"ל: והמשיל ר' יוסף גיקאטליא הצדקה ליניקה כל זמן שהתינוק יונק משדי אמו החלב מתרבה וכו', והביא אותו המשל עוד בפירושו לפרקי אבות ס"ג ס' י"ז בזה"ל: ומשלו משל של צדקה למה הדבר דומה ליניקה שכל זמן שהתינוק יונק החלב מתרבה וכו'.

ר' יוסף קמחי. הביאו בשמו ס' י"ב ס' כ"ז: ס' ר' יוסף קמחי ז"ל והוא בס' חוקה, ועוד בס' כ"ו ס' ט' בזה"ל: ור' יוסף קמחי ז"ל ס' רב מחולל כל הבייה הוא מחולל ובורא כל העולם וכו' ופי' זה לא נודע ממקום אחר (ע"ש בהערה) וגם בעל מבבל יופי הביא פירוש זה מבלי להזכיר עליו שם הריק"ם. ועיי' לעיל אצל ר' דוד קמחי. ר' יעקב גיאני. נראה שהוא ר' יעקב כ"ד שלמה גיאני אשר חיבר פירוש איוב כתי' פאריס 152⁴ ופירוש קהלת כמ"ש דוקעס בליטרמורבלאטט דעס ארעננט X, 667, ועיין מה שכתב הרש"א פאונאנסקי במ"ע צפה"ב I, 120. ומחברנו הביא שלשה פירושים ממנו והם ס' ז' ס' כ"ב: ור' יעקב גיאני ז"ל ס' משפט הפסוק הולך אחריה וכו'; ס' כ"ו ס' י': ור' יעקב גיאני ז"ל ס' רב טן הוי רב את יוצרו, ועוד באותה פרשה ס' כ"ו: ור' יעקב גיאני ז"ל ס' במשאן מגו והנחש השיאני וכו'.

ר' ישראל ב"ר יוסי אחי בעל מחבר ס' יסוד עולם כתב ג"כ פירוש לס' משלי אשר היה לפני ר"י בן נחמיאש כמו שנראה בכרוז מדבריו ס"ט ס' ח': וכתב ר' ישראל ב"ר יוסי ז"ל כי הלץ הוא החושב שהוא חכם והחכמה נפקדת ממנו וכו', והר"י בן נחמיאש דבר עמו פא"ם כמ"ש ג' ס' ג': ואני שאלתי את החכם ר' ישראל ז"ל למה תרגם אונקלוס קטנתי מכל חסדיך ומכל האמת זעיראן וכוותי מכל חסדיך וכו' (עי' הקדמתי לפירוש הרב לפרקי אבות), ועוד ס' כ"ט ס' ב': ושאלתי את החכם ר"י ז"ל, אשר בלי ספק גם כאן כונתו אל ר' ישראל זה (עי' שם בהערה); ועוד הובא ס"ג ס' י"ז: ועל דרך זה ס' ר' ישראל ז"ל; ס"ז ס' ג': והר"ד ישראל פ"י; ס"ח ס"ב: והחכם ר' ישראל האריך בפ"י הפסוק הזה וכו'; פכ"א פכ"ו: והחכם ר' ישראל ז"ל ס' וכו'.

הר"י. במקומות אחרים הובא פירושי הר"י¹) וקשה לדעת אל מי הכונה אם אל רבינו יונה גירונדי או אל ר' יונה המדקדק או אל ר' יוסף קמחי או אל ר' ישראל ב"ר יוסי, ואלו הם²): פ' ב' ס' ז': ור"י ז"ל פירש תושיה מגורת נפלו אישותיה וכו'; ס' ו' ס' ג': ולדעת ר"י ז"ל יהיה טעם הפסוק וכו' (ובפירוש ר"י גירונדי הגדפס חסר מדיש פרשה ו' עד פסוק כ"ד); ס"ג ס' א': כך פי' ר"י ז"ל; פכ"ח ס"ב: והחכם ר"י ס' יחמש אדם מגו' התחפש ובא למלחמה וכו' (וכאן אולי הכונה אל ר' ישראל מפני שקוראו החכם); ס' ל' פכ"ח: ולדעת ר"י ז"ל טעם בידים תתפש התי"ו לנוכח המוכיה וכו'.

ר' מאיר הלוי אבואלעפיא ב"ר שודרוס הנקרא הרמ"ה חבר כנראה ג"כ פירוש על משלי (ואפשר שהוא ס' מעמי מסורת לר' מאיר ז"ל שהזכיר המחבר ס' ל' ס' ו')

(1) מלבד אותם המסומנים לעיל אצל רבנו יונה גירונדי.

(2) ועי' בכל המקומות האלו בהערות.

שמטנו שאב הפירושים שהביא בתורנו כמו פ' ט"ז ס' כ"ב (שאחרי העיון ג"ל טה שכתבתי בפנים שאותו פשט שהביא שם הוא לר' מנחם המאירי טעות בידו); פ"ט פכ"ז: והוא פ' רמ"ה ז"ל (אשר ג"כ כנראה כיון אל ר' מאיר הלוי ולא אל המאירי). ר' משה בן טימון. המחבר ידע ספרי הרמב"ם והשתמש כראוי בהם ובפירוש משלי שלנו הזכיר דבר מהלכות דעות (פ' א' ס' ד' ונכתב בכ"י בטעות הרמב"ן). גם ס' המורה היה לו למורה ע"י פ' ז' פכ"ג: והרמב"ם ז"ל כתב כי מעם הפרשה הזאת וכל הפרשיות הכתובות בספר זה וכו' והוא מפתיחת המורה; פכ"ה פ"א כתב בזה"ל: ומתוך דברי הרמב"ם ז"ל בספר המורה נראה שמפרש אפניו כמו פניו וזה לשונו מועתק מלשון ערבי ללשון עברי וכו'. ועוד שם פ"ז: והרמב"ם ז"ל פ' דבש מצאת אכול דרך... כמו שכתב בפ"א (צ"ל בח"א) ממורה הנבוכים. ונראה שלא היתה לו העתקת ר' שמואל אבן תבון לעינים כ"א שהוא עצמו העתיק מערבית לעברית, וכ"נ מאותה פרשה פ' י"ז שאף שם הלשון משונה וקצר יותר מהלשון של העתקת הר"ש בן תבון.

ר' משה בן נחמ"אש. הביאו בפירושו פ' י"ב פכ"ז, ונ"ל שהוא אותו ר' משה בן נחמ"אש המוכר פעמים אחדות בשו"ת זכרון יהודה לר"י בן הר"א"ש כמו שהעירותי שם. ר' משה בן נחמ"ן. מחברנו השתמש בפירושו על התורה בפכ"ג פכ"ט בזה"ל: וכתב הרמב"ן ז"ל כחלילות כמו כחלילות וכו', והוא מפירושו לבראשית מ"ט י"ב. ר' משה קמחי. ע"י לעיל אצל ר' דוד קמחי.

ר' סעדיה גאון. מפירושו הערבי של רבינו סעדיה גאון על משלי העתיק מחברנו כמה פירושים (גם בשאר ספריו השתמש בספרי רבינו סעדיה). ואלו הם המקומות אשר הביא דברי רבינו סעדיה כשמו: פ' א' פ' ז' ופ' ט"ז ופכ"ז; פ' ה' פ' ג' ופ"ט ופכ"ז ופכ"ט; פ' ז' פ' ו' וט"ז וי"ח; פ' ח' פ' ג' ופ' י"ג; פ' ט' פ' ח' ופ' י"ב; פ' י' פ' ל"ב; פ"א פכ"א (פ"י בהפסך יד ליד שהוא מנ"י ונקח לא ינקח זורע צדיקים נמלט לא ימלט צדיק עצמו אלא גם זרעו ובגדרם מהדו' באכער 65 לא נמצא פ"י בהפסך יד ליד רק הביאור לזרע צדיקים); פ"ד פ' ז' ופ' כ"ד; פ"ט פט"ז ופכ"ב; פכ"ה פכ"ז; פכ"ז פ"ז; פ' ל' פט"ז (ובפעם השנית צ"ל ר' מודרוס, עיין לעיל). הקמחי. ע"י ר' דוד קמחי.

ר' שלמה בן גבירול המשורר הספרדי הביאו מחברנו פ' כ"ב פ"ג בזה"ל: וכבר האריך בזה ר' שלמה בן גבירול בספר תקון מרות הנפש בחלק האי' שער הד' בקש ותמצא (ובכ"י בטעות מרות תיקון הנפש, ע"ש בהערה). ועי"ע פ"ד פכ"ט: ואמר החכם כאשר הגרב מחולי הנגף וכו' והוא מספר הנ"ל (ונשנה עוד הפעם לכ"ב כ"ה בשם ואמר).

רש"י. כמעט אינו מהצורך למודעי שהשתמש הרב המחבר בפירושי רבינו שלמה במדה גדושה ואין כונתי אלא למנות המקומות שמביא רש"י בשמו והם: פ' ג' פ' ג' כ"ז ל' ל"ד; פ' ה' פ"ד; פ' ז' פ' י'; פ' ח' פ' ג' ופ"ז (ע"ש בהערה) ופ"א; פ' י' פ' ח'; פ"א פט"ז וכ"ה; פ"ב פט"ז; פ"ד פ' ט"ז כ"ח כ"ט; פט"ז פ"ז ופכ"ח; פ' י"ז פ"ב ופ"ח; פכ"ג פ' ח' ופ' ל'; פכ"ד פ"ד; פכ"ה פ"א ופכ"ז; פכ"ז פ' ו' ופ' ט' ופ' כ"ג; פכ"ז פ' ז'; פכ"ט פ' ד' ופ' ט' ופ' י'. חוץ מזה הפירוש מפי ל' פ"ב עד סוף הספר הוא כמעט מלה במלה מפירושי רש"י (ע"י 188 ה' 5).

ר' שמואל הנגיד הוכח במקומות אלו: ס' ב' ס' י': וכת' הנגיד ז"ל שנקרא כן (ר"ל מעגל) לפי שיכול האדם ללכת בו במרוצה ובמהירות וכו'; ס' ה' ס' י"ט: והנגיד ז"ל פירש תשנה מענין ומה שניתי הבינו לי וכו'; ס' ו' ס' ב': והנגיד ז"ל פירש קבע לו זמן לפרעו וכו'; ס' ז' ס' ב': והנגיד ז"ל כתב נקראת אישון שבה תהיה השינה וכו'; שם ס' ט"ז: והנגיד ז"ל ס' מרבדים מגז' רביד הזהב וכו'; ס' ח' ס' ט"ז: ובכתיבת הנגיד ז"ל נמצא כל שופטי צדק; ס' י"ט ס' כ"ז: והנגיד ז"ל ס' חזל בני מגז' אדעה מה חזל אני וכו'. ורוב המקומות האלו אינם נודעים ממקום אחר ואם כן היו ספריו לפני מחברנו, ואפשר שחיבר הנגיד פירוש על משל.

ספרפאות לחכמה הביא המחבר בפירושו (וגם בפירושו לאסתר, לפרקי אבות וכפ"י לירמיה שהוא עודנו בכ"י) ולא ידעתי אל איזה ספר כיון. החד"א כ"ס שם הגדולים כתב שראה ס' גמטריאות מר' אלעזר מגרמייזא ומר' אפרים (הוא ר"א ב"ר שמשון) על התורה ולא כתב אם גם נ"ך בכלל ומשלי בפרט בתוכו. אכן בספר אוצר הספרים אות ס' ס' 435 הביא פירוש משלי בנוטריקון וגימטריאות לקדמון א' אולי להרוקח והוא בין ספרי כת"י רח"ם No. 671 ואולי כיון לזה¹). ואלו הם המקומות שהובאו בהם ספרפאות הנ"ל: ס' ד' ס' ב'; ס' י' ס' י"ג; ס' ט"ז ס' כ"ב ס' ה'; ס' כ"ד ס' ד'; ס' כ"ז ס' י"ז; ס' כ"ח ס' כ"ב.

עוד הביא מחברנו פעמים הרבה מאד מאמרים מאת מליצי החכמה או מליצי המוסר או בעלי המוסר או צחי הלשון או הפילוסופים או מאשר אמר חכם אחד וכדומה לזה והמה נמצאים אם במוסרי הפילוסופים או במבחר הפנינים או בכן המלך והגויזר או בספרים דומים להם והם: ס' ד' ס' א': ואמרו מליצי המוסר חכמינו הולידו נפשותינו וכו' והוא במבחר הפנינים; ס' ו' ס' ה': ואמרו מליצי המוסר כי חכם אחד ראה לתלמידו מסתכל באשה יפה וכו' והוא כ"ס שעשועים; ס' ח' ס' י"ג: והמרו הפילוסופים היה כן מי שתרצה וקנה מוסר וכו' והוא במבחר הפנינים; ס' ט' ס' ז': ואמרו הפילוסופים המוכיח את מי שאינו נוכח וכו' והוא שם; ס' י' ס' י"ב: ואמר חכם אחד החבר הרע מבקש תואנות וכו' והוא שם; שם ס' י"ט: ואמר חכם אחד כשאני מדבר אתחרט וכו' והוא שם ובכן המלך והגויזר; שם ס' כ': ואמר הפילוסוף לב השוטה בפיו, נמצא כעין זה במוסרי הפילוסופים; ס' י"א ס' י"ג: ושאלו לחכם אחד... ואמר חכם אחד... ואמרו כי איש אחד גלה סודו לחבירו וכו' והוא במבחר הפנינים; ס' י"ב ס' א': וכאשר אמר חכם אחד (וכדפוס כמעט אחר) הנסיונות אין להם תכלית וכו' והוא במוסרי הפילוסופים; שם ס' ה': וכבר אמר הראנה כלות הלב וכו' והוא שם (בלשון משונה); שם: ואמרו על מלך אחד וכו' והוא שם; ס' י"ג ס' י"ג: וכאשר אמר חכם אחד הסיפוק בממון חצי ההוצאה והוא במבחר הפנינים; שם ס' ה': ואמרו מליצי החכמה זיני בישי וכו' והוא מאמר בנטרא נטין; ס' י"ד ס' ז': וכך אמרו כי מלך ממלכי מערב וכו' כעין זה במבחר הפנינים ובמוסרי הפילוסופים אבל המעשה עם המלך לא נמצא שם; שם ס' ט"ט (ונשנה עוד הפעם בס' כ"ב ס' ה' בשם ואמרו): ואמר החכם כאשר הגרב מחולי הגוף וכו' והוא מתקן מדות הנפש לרשב"ג; ס' ט"ז ס' י"ד: וכאשר אמר החכם תורת תצחיל פני ושם כנראה כונתו על הקרא

¹ וידוע עוד שבשם זה נכתבו גם הגימטריאות של ר"י בעה"ט הנמצאות בפירושו לתורה.

חכמת אדם תצוהיל פניו; פט"ז פ"ד: ואמרו מליצי המוסר כי מלך אחד ממלכי מערב נפל אויביו בירו וכו' והוא במבחר הפנינים; פ"ז פ"ז: ואמרו מליצי המוסר אל תשליכו הפנינים לפני החזירים והוא יש; שם: וכבר אמרו מה היא הגאווה וכו' והוא יש; פ"ט פ' ו': וכאשר אמרו מליצי המוסר לא תנמח כאהבת מי שאתה נותן לו מתנות וכו' והוא יש; שם פ"א: ואמרו מליצי המוסר מחול למי שהרע לך וכו' ואותו מאמר אינו מספרי המוסר אלא מש"ס מגלה; שם: ואמרו כי מלך אחד צוה להרוג עדת אסירים וכו' והוא במבחר הפנינים; פכ"א פכ"ט: ואמרו מליצי המוסר סנת הכוישת זריחת אור השכל והוא יש; פכ"ב פ"א: ואמרו מליצי המוסר שתקיימו השרשים בלכבות וכו' והוא במבחר הפנינים ובמסורי הפילוסופים (עי' פירושי רבינו יונה במקומו ומה שהעיר שם המו"ל); יש פכ"ה: ואמרו מליצי המוסר מי שכעסו חזק וכו' ועוד יש; וכבר אמרו מליצי המוסר כשתרצה להתחבר עם אדם הכעיסוהו וכו' ושניהם ממבחר הפנינים; פכ"ג פ' ד': ואמר חכם אחד ממליצי המוסר מעטו הקנינים יחמעטו הינונים, ועוד יש: ואמרו לחכם אחד פלוני קנה ממון גדול וכו' ויש פ"ט: כאשר אמרו מליצי המוסר אל תשליך הפנינים וכו' שלישתם ג"כ במבחר הפנינים; סכ"ה פכ"ב: אמר חכם אחד מחכמי המוסר הזהר שלא יהיה לך אויב וכו' נ"ל שהוא ג"כ ממבחר הפנינים, וכן פכ"ז פ"ב: ואמר חכם אחד לא ידעתי עד שידעתי שלא ידעתי; פכ"ז פ"ו: ואמר חכם אחד חבר המוכיחך טוב מחבר המישבחך (ועוד הפעם כס' כ"ח פכ"ג בשם ואמרו) והוא במבחר הפנינים; יש פכ"א: ואמרו שאדם אחד בעל מדות רעות וכו' והוא במסורי הפילוסופים; יש: ואמרו כי אחד מחסדי אומות היה רגיל ללמוד וכו' והוא במבחר הפנינים; פ' כ"ח פ' ד': אמרו כי העובד הפסל טוב מחנף וכו' והוא מחוכות הלככות; יש פ"א: וכאשר אמר החכם הרכה תורה למדתי מכותי וכו' והוא בגמרא חעניה; יש פ"ג: וכבר אמרו אין חטא גדול עם ההודאה וכו' כעין זה בחוכות הלככות; יש פ"ד: וכבר אמר חסיד אחד ראה חברו דואג ונאנח וכו' והוא במבחר הפנינים ובמסורי הפילוסופים; פכ"ב פכ"ב: ואמרו בעלי המוסר לעולם לא כעס אדם וכו' והוא במבחר הפנינים; יש פכ"ג: ע"כ אמרו צחי הלשון הישפל כדי שיהיה השם מנביהך והוא יש; פ' ל' פכ"ז: ואמרו צחי הלשון התחבר עם הקהל וכו' לא מצאתי מקורו. וזולת זה לא מצאתי מקור למאמרים אלו: פ' י' פט"ו; פ"א פכ"ב; פ"ב פכ"ב; פ"ג פכ"ה (ע"ש ה' 7); פ"ג פ' ב'; פ"ד פ"י; פט"ז פכ"ב; פ"ח פ"ב; פ' כ' פ' י' ופכ"ז פכ"ד. גם מה שהביא פ' ד' פכ"ג: והיה אחד מהחסידים מתפלל וכו' ופ' ז' פכ"ב: וכן המשורר אומר פדיום וכו' ופ"ה פ"י: ולמד מ"ש המשורר ואל נא תהיה שואל וכו' לא מצאתי להם מקור.

עניני דקדוק לשון הקדש.

במקומות אחרים הביא מחברנו כדי לבאר וי"ז החבור כסה רסה בלשון ישמעאל¹) כמו פ' ב' פ' י' ודעת לנפשך ינעם והיינו ל ומשמעו בלשון ערבי dann ובסמוך זה משמעו אם חכמה באה בלבך אז דעת לנפשך ינעם; פ"ג פ"ד אם

¹) וזה רגיל גם אצל הנוחברים אשר לפנינו הכותבים או המכונים את שפת הערכים כמו הקראי דוד בן אברהם אלפאסי, ה' יונה בן גנאה ובפרט הראב"ע (עי' בספרו של באכער Abraham ibn Esra als Grammatiker ע' 188).

ללצים הוא יליץ ולענוים יתן חן פירשו אם השם יתן עונש אז לענוים יתן חן; פ' כ"ג סי"ח כי אם יש אחרית ותקוץ לא תכרת כל' אם יש אחרית היינו עולם הנמול אז תקוץ לא תכרת; פכ"ד סי"ד: חכמה לנפשך אם מצאת ויש אחרית ר"ל אם חכמה מצאת אז יהיה לך אחרית טובה; פ' כ"ח פט"ז: נגיד חסר תבונות ורב מעשקות כלומר כשתראה נגיד חסר תבונות אז תדע כי הוא רב מעשקות, ע' ס' צחות להראבי"ע ד' פיורדא כ"א ע"ב. והוא הו"ו לחשיבות התנאי שהביאו הר"ש ארקולמי בערוגת הבושם פ"ב שמושי הו"ו ס' ט'. בפ"ג סי"ט ה' בחכמה יסד ארץ כונן שמים בתבונה בדעתו וגו' כתב והביתין הללו של בחכמה בתבונה בדעת נקראים בית העזר וכתבתי בהערה בית השימוש וע' ערוגת הבושם פ"ב שמושי הבית את ח'.

בענין ו"ו ההשוואה שהביא פ' י' פכ"ג, סי"א סי"ט, פכ"ג ס' כ"א ע' מ"ש בהערות ע' 53 ה' 5 ואח"כ מצאתי על אדותו בערוגת הבושם פ' ב' שמושי הו"ו סי' ז'.

מלות ערביות.

פ' ג' פל"ב: וכן קורין בערב למי שחוט של חסד משוך עליו כסר, ועוד שם: ובעבור שנראית על פניו הצורה הנעלמת והנסתרת קראהו הערב כסר. לפ"ד ירדני הר"ד סימאנסען הכונה פה אל המלה הערבית *سَرَّ* שהוראתה *سَفَح* (ס"י) וגם סוד (ס"י). מקביל איפוא לפירושו של מלת סוד במקרא (וא"כ אות ב' אצל כסר היא אות השימוש). שם: כי שתי צורות כאדם צורה השכלית הנקראת אלצורה אלעקליא *الصورة العقلية* וצורה המתוארת הנקראת אלקאטיטיאה; אולי צ"ל אלצאציציא *الخاصية* ר"ל המיוחדת.

פ' ז' ס' ו': כעד אשנבי נשקפתי... ורב סעדיה ז"ל ס"י שהוא הנקרא כלשון ערב שבאך *شَبَاك* ופחרונו חלון.

סי"א פכ"ה: וכן כלשון ערב קורין לשמנים לידהן, צ"ל (כמו שהעירני ירדני הרש"א סאזאנסקי אשר ממנו נובעים רוב פירושי המלות הערביות) אל אדהאן והוא *الآدهان* שמנים.

סי"ג ס' ג': ותמשקי את רגליך וכו' ולא תמצא במקרא אלא בענין גיאוף וכו' וכן נמצא כלשון ערב, ר"ל *فَسْف* böse, unmoralische Handlungsweise.

סי"ט ס' ב': גם בלא דעת וכו' טעם גם לרבות כי שתי מעלות הן מעלות המדות הנקראים כלשון ערב פצאיל אלנטקי *فضائل النطقية*... והשכליות מתיחסות אל הדעת והמדות מתיחסות אל הנפש, ונ"ל שהוא כמו שהפריש הרמב"ם במלות הגיון סי"ד המדות והתכונות הנמשיות.

ס' כ' סי"ז: ערב לאיש לחם שקר ואחר ימלא סיהו חצץ, חצץ הם אבנים הדקות נקראים כלשון ערב חצא הוא *حصي* = *Steinchen*.

שם סכ"ד: וטעם מה כמו לא . . . וכן הוא בלשון ערב, כונתו להמלה לא שפירושה לא.

סכ"ג סכ"ח: אף היא כחתף תארב וגו' וי"ט כי הוא קרוב ללשון ערבי שקורין לכל היה רעה אלהמסה الخاطف? ע"י שם בהערה (והיא הערת הד"ר סאונאנסקי).

סכ"ט ס' ג': ורועה זונת יאכר הון וכו' ותרנום הון מזליה קרוב ללשון ערבי שקורין להון מאל מאל, ושם יש הערה בדבר מה ענין מאל למלת מול.

ס' ל' ס"ד: מתלעותיו הם השינים הנסות והמתרנס תרנס ניבוי קרוב ללשון ערב שקורין למתלעות אניאב אניאב.

שם סט"ז: והר' סעדיה ז"ל ס"י לעלוקה... והיא שרץ משרצי המים הנקראת בלשון ערב עלאקה, היא علاقه.

שם סכ"ח: שממית וכו' ר' יונה המדקק ז"ל ס"י שהיא הנקראת בערבי למאף [בכתיב בשעות קטאף] והוא خطאף.

שם: וי"ט שממית מין היה שצורתה כצורת אדם הנקרא בלשון ערב קראדר, כלי ספק צ"ל (כמו שהעיר הד"ר סאונאנסקי) قرط = Affe, ועי' סירוש המשנה להרמב"ם כלאים ס"ח מ"ו.

שם ס' ל"א סל"א: ותאמץ ורועותיה וכו' ובערב תש מרת (ע"י תקונים נוספים),

אולי צ"ל תשדדת תשדדת ע"ש בהערה.

שם: בכישור וכו' ובערבי כושר, למלה הזאת בערבית הוראת הראות שנוי וברומה (וגם להמלה הערבית כסר שהוראתה שבירה אין ענין לכאן), ונראה שיש כאן טעות בכ"י.

שם: סד"ן הוא כמות הלילה וכו' ויש מהם עשויים להתעטף ביום נקרא בערבי ארידל (ע"י תקונים נוספים), גם כאן נפלה כנראה טעות בכ"י והרס"ג מתרנס אור ארז.

מלות בלעז.

ס' א ס"ט: כי מה תקות חנף כי יבצע ובלעזי קובדיסייאן קובדיסייא. Altspanisch cobdicia, cobdisia = neuspanisch codicia = Begierde, Lüsternheit. Dazu das Verb altspanisch cobdician 3 pl. cobdician, Form cobdicia vermutlich dialektisch. (Mitteilung meines verehrten Freundes des Herrn Oberlehrers Hoefele hier, der mir auch bei den andern wertvolle Winke gab. Auch an dieser Stelle meinen Dank!)

ס' ד' סכ"ג: כי ממנו תוצאות חיים תוצאות ס' סכות חיים אסאבביש בלעזי, כאן יש כלי ספק מ"ס ואי אפשר לכוין המלה הזאת.

ס' ח סט"ז: ורוזנים יחוקקו צדק ס' ישימו הצדק לחוק אסוחיראן בלעזי; Hoefele schlägt vor אחוסיראן = ajustiran (inf. ajustara bezw. ajustir) Gerechtigkeit üben

ס'יא ס'י"ז: ועוכר שארו אכורי קריאן (ע"י תקונים נוספים) בלע"ז ו"א אשופרין; קריאן היינו כנראה בלשון ספרד *cruel = grausam*, אשופרין לא מצאתי פירוש ע"ז.

שם סכ"ד: וחושך מיושר אך למחסור מיושר זה בלרנזה בלע"ז (ע"י תקונים נוספים), וגם זה אי אפשר לכיין.

שם פ' כ"ה: מונע בר יקבורו לאום וכיכה לראש משכיר מצאתי כחו' כרכה פארטה אואפאנארה בלע"ז (ע"ש), לא הבנתי כוונתו.

ס' י"ט ס' י"ח: יסר בנך כי יש תקוה ואל המיתגוכו ס'יא ואל ה'מיתו וגו' שאחרים ימיתוהו או אל תשא את נפשך ביסרך אותו ובלע"ז נון פוננאש נון אמיינדאש; הוא בל"ס *non pungas atienas* ופירושו *steche nicht, warte nicht*; או *non pugnas non atientes = Steche nicht zu (nieder), trachte nicht nach seinem Leben (vergreife dich nicht)*.

ס' ל' ס' כ"ו: שפנים עם לא עצום וכו' והם מין חיה הנקראת בלע"ז קנילייא. היינו בל"ס *conejo* ופירושו *Kaninchen*.

שם ס' כ"ח: אימת שממית על עקרב וס'י רבאייגלו וטעם בידים תחפש כי היא אורנת ביריה, נ"ל שמי"ס נפל כאן וכונתו אל המלה הצרפתית *Araignée* דהיינו *Spinne*, וברש"י הביא על שממית ארגינא בלע"ז וצ"ל שם אריינאיה (וכן מתרגם רש"י עכביש בישעיה נ"ט ה') והוא הנ"ל (ע"י ריווי 80 LVI).

ס' ל"א ס' י"ח: בכישור שקורין ורמילה הלעז הזה הוא מרש"י והיא מלה צרפתית (*vertueil (Wirbel an der Handspindel)*).

שם ס' ל"א: ותאמץ זרועותיה ארימאננאר, נ"ל שהיא מלה ספרדית משרש *arremangar = Aermel zurückstreifen*.

שם: טעמה אלכדיריאת (ע"י תקונים נוספים), נ"ל שמי"ס גם כאן וכונתו אל מלה ספרדית משרש *advertido* דהיינו *klug*.

בטרם אסיים מאמרי ראיתי להעיר שמה שהביא מחברנו ס"ז ס"ג מנהג בני אדם לכרוך דבר על אצבעו לזכירה הביאו ג"כ מחברים אחרים ישנים וגם חדשים עיין כורי שני משה הן וכוח ב' ס' קס"ז, וע"י עוד מאמר גולדציהר *Muhameda-nischer Aberglaube* בהמאסף ברכת אברהם (ש"ל לכבוד הר"א ברלינר) ע"י 157.

על אודות המעתיק יוסף בירדינו יש לציין לספר נר המערב לר' יעקב משה מיליראנו צד עיד ע"ה שכתב שמשפחת בירדונו (וב"ס בירדינו הוא אותה המשפחה) היא משפחה ספרדית אשר באתה לעת גרוש ספרד למארוקן (והעירני ע"ז יידי הרב החכם פרוסיסר דוד סימאנסען) ועוד שם צד 196 ר' רסאל בירדונו (והוא הנוכר גם אצל סאונאסקי *Zur jüd.-arab. Litteratur* ע"י 20).

XXI

מבוא

ועתה באתי לכרך ברכת המנומר ת"ל אשר זכני להוציא הסירוש היקר הזה
לאור עולם וכשם שטורים על העבר מתפללים על העתיד יהיה שאזכה ניב
להוציא סירוש ירמיה להרב וספרים אחרים.

שענלאנקע, די סכת תער"ב לס"ק.

משה אריה בלא"א מ"ר חר"ג מ"ה שמחה הלוי באמבערגער זצ"ל.

דברים אחרים.

בקרא בתוך מזכיר לחברת מפיצי נרדמים את עלי ההגהה מפירוש רבי יוסף בן נחמיהש על משלי שמתו לבי ביחוד אל יושר נוסחאותיו ובמהרה נוכחתי לדעת כי הכ"י היחיד באוקספורד שנשתמר בו פירושונו מלא שבוישים על כל נדחיו וכמעט בכל עמוד ועמוד היה עלי אם להוסיף פה ושם מלה אחת או יותר או לשנותם או להסירם (כי כמעט כל התקונים נובעים מאתי), ואחר כלות ההרססה באו לירי צלמי-אור מהפירוש וראיתי כי אמנם הרבה מתקוני יש להם סמך בהכ"י (ע"י תקונים נוספים בסוף הספר) וכי יש שבוישים אשר מקורם בההעתק שנעשה מכ"י אוקספורד, אבל בכל זאת עוד רבו השגיאות שישגג אם המעתיק ר' יוסף כירדיו או כותב הכ"י שטמנו העתיק. כן יש למשל מקומות הרבה שחסרונם בכ"י ניכר מחובו (ע"י עמוד 21 ה' 3, ע' 28 ה' 3, ע' 84 ה' 4, ע' 120 ה' 18, ע' 122 ה' 15 וע' 128 ה' 6) עד שלפעמים חסר אף הנתוב רמשלי אשר עליו יסוב הפירוש (ע"י למשל כ"ב י"ט, כ"ו ה' וכדומה). וכי המעתיק לא עשה מלאכתו באמונה נראה גם מזה כי הרבה פעמים דלג על שורה שלמה וזה ע"ס הרוב מן מלה אחת אחרות דומה לה (מה שקרוין Homoioteleuton), ובמקום שאירע כזה בפירושים נלקחים מש"ס ומדרשים היה מן הנקל להשלימם (ע"י ה' כ', ח' ט"ו, י"ג כ', ט"ו ט"ו, ט"ו כ"ו, י"ח כ"ב, כ' כ"ה וכ"ח כ"ב), אבל מי יודע בכמה מקומות אחרים אירע עוד כזה. גם הפירושים הרבים שנעתקו ממקומם הראוי נעתקו לנכון באשמת המעתיק ולא של המפרש ופה בדפוסם בא הכל על מקומו כראוי (ע"י ע' 17 ה' 4, ע' 31 ה' 2, ע' 36 ה' 4 וה' 10, ע' 38 ה' 7 [ע"ש], ע' 48 ה' 4, ע' 55 ה' 5, ע' 56 ה' 4, ע' 65 ה' 6, ע' 75 ה' 11, ע' 88 ה' 7, ע' 94 ה' 1, ע' 96 ה' 13, ע' 122 ה' 10, ע' 135 ה' 5, ע' 143 ה' 7, ע' 151 ה' 4, ע' 166 ה' 1, ע' 169 ה' 1, ע' 174 ה' 8 [ע"ש] וע' 175 ה' 5). עוד מהראוי לסמן פעיזות גדולות אחרות שמעותן גלויות לכל קורא (ע"י למשל ע' 32 ה' 2, ע' 45 ה' 5, ע' 48 ה' 4, ע' 91 ה' 5, ע' 102 ה' 5 וכו') ושכולן חזותן מוכחת עליהן שהן נובעות מהמעתיק. אולם בכל השתדלותי להסיר כל מכשול ומעות נותרו עוד מקומות הרבה שלא נמצא להם פתרון, ונחפפו בהם סימני השאלה (ומאחרים מהם יכלתי להסירם ע"ס צלמי-אור שכאו אחיב לידך), והם: ד' כ"ו, ו' י"ז וכ"ה, ו' י"ב ו"ז, ט' א', י"א ל', כ' י', כ"ב כ"ג, כ"ה כ', ל' י"ב וט"ו.

XXIII

דברים אחרים

את מראה מקום המקורות של מחברנו רשם ע"פ הרוב הרמ"א באמבערנער ורק פה ושם הוספתי עליהם במקומות שהחסירם המו"ל וכן העירותי הערות שונות אבל כי מעמות הן לכן לא ציינתי אותן שנובעות ממני.

על גוף הפירוש, מיכו ותכונתו וכדומה לא ארצה לדבר הפעם ואחשוך את דברי א"י"ה לעת אחרת וכפרט לכשיתפרסם פירוש ירמיה שהגו עדיין בכ"י בקארלס-רוהע ושהד"ר באמבערנער מיעד להוציאו לאור. ואולם כבר עתה אעיר כי הרכה חשיבות יש לו לפירושו ע"י מקומות התלמודים והמרשים שהביא למכירי ושכלבד כי ישנם בתוכם מדרשי אגדה אשר לא נודעו ממקום אחר (ע"י לעיל ע' X—XI) הנה נמצא גם באותם הנודעים שנויי לשונות אשר יועילו פעמים הרבה להעמיד הגרסא כחקונה, והם מלבד אותם אשר נסמנו בהערות (ע"י ע' 7 ה' 9, ע' 11 ה' 16, ע' 14 ה' 11, ע' 21 ה' 9, ע' 24 ה' 6, ע' 26 ה' 11, ע' 28 ה' 2, ע' 29 ה' 4, ע' 39 ה' 10, ע' 41 ה' 2, ע' 55 ה' 6, ע' 65 ה' 9, ע' 70 ה' 6, ע' 82 ה' 8, ע' 85 ה' 3, ע' 91 ה' 7, ע' 100 ה' 1, ע' 101 ה' 7, ע' 112 ה' 15, ע' 115 ה' 6, ע' 116 ה' 5, ע' 119 ה' 2, ע' 121 ה' 7, ע' 124 ה' 8, ע' 125 ה' 5, ע' 130 ה' 6, ע' 134 ה' 9, ע' 135 ה' 6, ע' 136 ה' 6, ע' 137 ה' 11, ע' 138 ה' 2, ע' 145 ה' 1 וה' 5, ע' 146 ה' 6, ע' 147 ה' 2, ע' 149 ה' 3, ע' 152 ה' 8, ע' 159 ה' 5, ע' 169 ה' 6 וע' 174 ה' 7) עוד הרבה מאד עד כי חדל לספור.

כמו רוב המכארים והמחברים ציין גם הר"י בן נחמ"אש את כתובי המקרא ע"פ זכרונו ולכן נמצאם משונים מסגנון הקרא אבל אי אפשר לומר כי היו לפניו הכתובים בנוסח אחר (ע"י ע' 12 ה' 7, ע' 29 ה' 8, ע' 50 ה' 9, ע' 89 ה' 1, ע' 146 ה' 7, ע' 165 ה' 8, ע' 168 ה' 3 וע' 181 ה' 1). מדרכי פירושו יש לציין כי הוא מפרש ע"פ הרוב את הקרי והכתיב (שהוא קורא להם בשם מקרא ומכתב) גם יחד (ע"י ג' ט"ז, ו' י"ג וי"ה, י"א ג', י"ב י"ד, י"ג כ', י"ד כ"א, ט"ז כ"ז וכ"ה, י"ז י"ג, י"ט ז' וט"ז, כ"ד וכ"א, כ"א כ"ט, כ"ב כ"ו כ"ה, כ"ג ה' וכ"ו, כ"ז ב' וכ"ה ט"ז). ועוד כי נמצא בו דברים המתארים את תכונת ארצו וכני דורו, ע"י למשל פירושו לג' י"ז: לפי שנוירי אומות העולם מענים עצמם בלבוש שק לחם צר ומים לחץ בהרים ובגבעות אמר כי דרכי תורה מורה אותנו הדרך הישר לא להתענג יותר מדאי ולא להצטער יותר מדאי וכנ"ל, וזה מכוון בלי ספק אל נוירי הנוצרים כספרד שנתרכו בזמננו. ועוד בפירושו לג' ו': ועל אחת כמה וכמה הדור הזה שהם בהמה המה להם. הנה כי כן יש ערך לפירושו מכתה פנים ואם כי מחברו איננו מהפרשנים הראשונים ככל זאת ראוי הוא להודע בקהל.

ווארשא כ"ח סכת תע"ב.

שמואל אברהם פאזנאנסקי.